

KİMLİK, KÜLTÜR VE DEĞİŞİM SÜRECİNDE
OSMANLI'DAN GÜNÜMÜZE

KÜRTLER

ULUSLARARASI SEMPOZYUMU

6-8 EYLÜL 2012

BİNGÖL

*In the Context of Identity, Culture and Change From Ottomans to the
Present the Kurds International Symposium*

Di Pêvajoya Nasnamê, Çan û Guhertinê De Ji Osmanîyan Heta Îro Kurd

الأكراد من حيث الهوية والثقافة والتطور منذ العهد العثماني حتى اليوم

EDİTÖR

Doç. Dr. M. Cengiz YILDIZ

KATKIDA BULUNANLAR

Arş. Gör. Ahmet ALP

Arş. Gör. Fecri ARSLAN

Arş. Gör. Selman YEŞİL

Arş. Gör. Zahir ERTEKİN

Arş. Gör. Bedrettin BASUĞUY

BİNGÖL ÜNİVERSİTESİ YAYINLARI

2013

EMEVİLER DÖNEMİ SİYASÎ OLAYLARDA KÜRTLERİN ETKİNLİĞİ

Yrd. Doç. Dr. Hüseyin GÜNEŞ*

Özet:

Emeviler dönemi, bir devlet için kısa sayılabilecek ömrüne rağmen önemli hadiselerin yaşandığı bir dönemdir. Abdullah b. Zübeyr, Muhtar es-Sekafi, İbnü'l-Eş'as ve Abbâsî ihtilal hareketlerinin yanı sıra bir dizi Haricî isyanları bu dönemde ortaya çıkmıştır. Bu isyanların bir kısmı, Kürtlerin yaşadığı bölgelerde cereyan etmiş; bir kısmı da diğer bölgelerde zuhur etmiş olmakla birlikte Kürtlerin yaşadığı bölgelere sirayet etmiş ve dolaylı da olsa Kürtler üzerinde etki bırakmıştır. Tebliğde söz konusu olaylarda Kürtlerin rolü ve etkinliği, İslam tarihi kaynakları çerçevesinde ele alınacaktır.

Anahtar Kelimeler: Kürt, Siyaset, Emeviler, Cezire, Cibâl.

Abstract: Effectiveness of Kurds in The Political Events During Umayyads Time

Umayyad period is a time of significant events in spite of its relatively short life as a state. Abdullah b. Zubayr, Mukhtar al-dawn, Ibn al-Eş'as and Abbasid revolution, as well as a series of Kharijite rebellion movements have emerged in this period. Some of these rebellions, took place in Kurdish areas; Although some of them had appeared in other regions has spread to regions inhabited by Kurds and albeit indirectly, has left an impact on the Kurds. In the text, the role and effectiveness of the Kurds in these cases will be dealt with, within the framework of the Islamic historical sources.

Key Words: Kurds, Politics, Umayyad, Jazeera, Cibal.

GİRİŞ

Yaşadığı bölgeler zamanla değişikliğe uğrasa da Kürtler, genel itibariyle Horasan ve Hemedân'dan başlayıp Sumeysat ve Malatya'ya kadar uzanan geniş bir coğrafyaya yayılmış kalabalık bir millettir.¹ Kürtler, İslamiyet'in ilk asırlarında Fars, Ermeni ve Arap gibi diğer milletlerle birlikte buralarda yaşıyorlardı. Fars bölgesinde Kürtlerin yaşadığı yaylalar ile diğer milletlerle ortak kullandıkları köy ve şehirler vardı. Kürtlerin yoğun olarak yaşadığı ve "Kürt Şehirleri" diyebileceğimiz yerler ise genel itibariyle Cibâl bölgesinde kümelenmişti. Cezire bölgesinin buraya sınır olan şehirleri de buna dahildir. "Merkezî Kürdistan" veya "Kürtlerin Anavatanı" şeklinde ifade

* Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, huseyingunes072@hotmail.com

¹ Ferset Mer'î, *el-Fethu'l-İslâmî li Kürdistan*, Dârü'z-Zaman, Dımaşk 2011, s. 13.

edebileceğimiz bölgenin sınırları ise doğudan Urumiye gölü, batıdan Ceziretu İbn Ömer'in Dicle kıyısı, Kuzeyden Van gölünün güneyindeki Zozan mıntıkası ve güneyden Musul oluşturuyordu. Buralarda Kürtlere ait kale ve köyler toplanmıştı.²

İslamiyet'in doğuşu sırasında Kürtler arasında yaygın olan din Zerdüştlük'tü. Onun için Kürtler, dindaşları olan Sasânilerle birlikte hareket ederek İslam ordularına karşı şiddetli mukavette bulunmuşlardır. Bu direnişe rağmen 16/637 yılında Tikrit ve Hulvân, akabinde de Musul, Merc, Bânuhâdrâ, Hibtûn ve Dazen gibi Kürtlerin yaşadığı yerler fethedildi. İslam orduları, bütün Kürt mıntıklarını ilk seferinde zapt etmeye muktedir olamadılar. Onun için Ehvâz bölgesinde Kürtlerle mücadelelerini sürdürdüler ve ancak çetin muharebelerden sonra 22/643 yılında Şehrezûr'a, 23/644 yılında da Beyrûz'a girebildiler.³ Buralarda yaşanan şiddet, bazı mersiyelere konu olarak anısını devam ettirecektir.⁴

Kürtlerin çıkardığı isyanlar, Hz. Osman döneminde de devam edecek, Hz. Ali dönemlerinde ise şiddetini artıracaktır. Fakat Emevilerle birlikte Kürtlerin yaşadığı bölgelerde bir durulma olduğu anlaşılmaktadır. Bu durum, Muâviye b. Ebî Süfyân'nın Hz. Ali'ye nazaran daha yumuşak bir politika izlemesinden kaynaklanıyor olmalıdır. Nitekim, Muâviye'nin 50/670 yılında bölgeye çok sayıda din adamı gönderdiği ve bunlardan ihtiyaca göre her şehre belli sayıda kişi yerleştirdiği söylenmektedir.⁵ Muâviye'nin bu politikası, Kürtler arasında Muâviye ve Yezid sevgisinin yayılmasını beraberinde getirmiştir. Aynı zamanda Emevî halifelerinden Mervân b. Muhammed'in annesinin Kürt asıllı olması, Kürtlerle bağları güçlendirmiş ve bunun neticesinde çok olmasa bile aralarında İslamiyet'in yayılmasını sağlamıştır.⁶

1. HARİCÎ İSYANLARI

Hariciler Sıffin savaşı sonrası gerçekleşen Tahkimden sonra Hz. Ali'nin saflarından bir grubun "*Hüküm sadece Allah'ındır*" sloganıyla ayrılmaları sonucu ortaya çıkmış bir harekettir. Merkezleri Kufe idi. Burası aynı zamanda Hz. Ali taraftarlarının başka bir ifade ile Şia'nın merkezi idi. Hz. Ali, 37/658 yılında bu gruba silah bırakma çağrısında bulundu ve onlar affedeceğini ilan etti. Bu çağrı, Hariciler arasında yankı buldu ve bunların bir kısmı Hz. Ali'ye katıldı. Bir kısmı da Kufe'ye geçti. Diğerleri ise İran ve Mekke'ye dağıldı. 500 kişiden fazla kişi de Ferve b. Nevfel el-Eşcefi

² Mer'î, *el-Fethu'l-İslâmî li Kürdistan*, s. 106.

³ Bk. Belâzürî, Ahmed, b. Yahya (279/892), *Fütühu'l-Büldân*, thk. A. Enis et-Tabbâ' – Ö. Enis et-Tabbâ', Müessesetü'l-Meârif, Beyrut 1987, s. 423, vd.; Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr (310/922), *Târîhu'l-Ümem ve'l-Mülûk*, thk. Muhammed Ebü'l-Fadl İbrahim, Dârü'l-Meârif, 2. bs., Kahire 1969, IV, 24, vd.; İbnü'l-Esîr, Ebi'l-Hasen Ali b. Muhammed (630/1232), *el-Kâmil fi't-Târih*, thk. Ebü'l-Fidâ Abdullah el-Kâdî, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1987, II, 363, vd.

⁴ Tomas Bois, *Târîhu'l-Ekrâd*, çev. M. Teysir Mirhan, Dârü'l-Fikr, Dımaşk 2008, s. 118-119; Mer'î, *el-Fethu'l-İslâmî li Kürdistan*, s. 173.

⁵ Ahmet Demir, *İslâm'ın Anadolu'ya Gelişi (Doğu ve Güneydoğu İlleri)*, Kent yay., 2. bs., İstanbul 2008, s. 170.

⁶ Bois, *Târîhu'l-Ekrâd*, s. 120.

komutasında Cibâl bölgesine sığındı. Önce Bendenîceyn Deskere şehirlerine girdiler; ardından Hulvân'ı ele geçirip burayı haraca bağladılar.⁷ Böylece Kürtler arasında Haricî faaliyetleri başlamış oldu.

Fars bölgesi İslam devletinin hakimiyetine girdiğin de buradaki yaylalarda yaşayan Kürtler de İslam ordularına boyun eğmişti. Ancak Hz. Osman'ın katliyle birlikte İslam coğrafyasında çalkantılar baş gösterince bunlar da kendilerin yüklenen mali yükümlülükleri, başka bir ifade ile haraç vermemek istememişler ve o sırada bölgede çıkan isyanlara destek olmuşlardır. Muâviye'nin 38/658 yılında Abdullah b. Hadremî komutasındaki bir orduyu Basra üzerine göndermesi ve akabinde Hırrî b. Râşid en-Nâcî liderliğinde çıkan Haricî isyanı sonucu bölgede çıkan gergin ortamı fırsat bilen Fars bölgesindeki Kürtler haraç vermeyi reddederek isyan ettiler. Ardından Hz. Ali'nin bölge valisi Sehl b. Huneyf'i kovdular. Bunun üzerine halife Ali b. Ebî Talib, Ziyâd b. Ebîh'i büyük bir orduyla üzerlerine gönderdi. Ziyâd, kısa zamanda isyanı bastırdı ve onları tekrar haraca bağladı.⁸

Hz. Ali'ye karşı Kürtlerin desteğini alan isyanlardan birisi Hırrî b. Râşid en-Nâcî isyanıdır. Hırrî Bahreyn bölgesinde yaşayan Nâciye kabilesine mensup bir kişidir. Cemel, Sıffin ve Nehrevan savaşlarında adamlarıyla birlikte Hz. Ali'nin yanında yer almış; ancak daha sonra Hz. Ali'den ayrılmış ve 38/658 yılında hurûc ederek isyan etmiş; adamlarıyla birlikte Kufe'den ayrılıp Medâr yolundan Ehvâz bölgesine ilerlemiştir. Halifeye haraç vermek istemeyen Hûzistân muntıkası Kürtleri de bunlara yolda iştirak etmişlerdir. Bunun üzerine Hz. Ali üzerlerine Ma'kil b. Kays et-Temimî komutasından bir ordu göndermiş ve Râmehürmüz'deki bir dağın yamacında karşılaşan iki grup arasında çıkan savaşta üç yüz kadar Kürt öldürülmüştür. Savaş meydanından kaçan Hırrî ise Bahreyn'e kaçmış; ancak burada yakalanarak öldürülmüş ve hareketine son verilmiştir.⁹

İbnü'l-Esîr, aynı yıl (38/658) başka bir Haricî grubun Şehrezûr'da ortaya çıktığını nakletmektedir. Ebû Meryem es-Sa'dî et-Temimî liderliğindeki harekette yer alanların çoğu mevâliden oluşuyordu. Bunlar, Kufe yakınlarında Hz. Ali'nin askerleriyle girdikleri savaşta hezimete uğradılar.¹⁰ Öyle anlaşılıyor ki dağlık Kürt bölgeleri Hariciler için bir sığınak görevi üstlenmiş ve buralarda yerli halktan yardım görmüşlerdir.

Daha önceleri hurûc etmiş olan Ferve b. Nevfel, Hz. Ali'nin öldürülmesi ve akabinde Hz. Hasan'ın hilafeti Muâviye'ye devretmesi üzerine harekete geçti. Muâviye'ye karşı isyan etmemek için artık bir neden kalmadığını düşünen Ferve, 1.500 kişilik kuvvetle 41/661 yılında Kufe yakınlarındaki Nuhayle mevkiine saldırı düzenledi. Bunların karşısında Emevî ordusu hezimete uğrayınca Muâviye, Kufe halkını tehdit ederek devreye girmelerini sağladı. Sonunda Kufelilerin desteğiyle isyan

⁷ Dineverî, Ebû Hanîfe Ahmed b. Dâvûd (282/895), *el-Ahbârü't-Tivâl*, thk. Ö. F. et-Tabbâ, Beyrut, 1995, s. 210-211; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 221.

⁸ Taberî, *Târîh*, V, 122, 137; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 237-238, 249.

⁹ Taberî, *Târîh*, V, 113-128; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 235-239.

¹⁰ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, 314-315.

bastırıldı ve hareketin lideri Ferve öldürdü.¹¹ Ferve'nin askerleri arasında Kürtlerin bulunması muhtemeldir. Zira Şehrezûr'a girerken sahip olduğu kuvvet ile isyan sırasında sahip olduğu asker sayısı arasındaki fark bu ihtimali güçlendir-mektedir.¹² Şimdiye kadar Haricilerin yanında Hz. Ali'ye karşı mücadele etmiş olan Kürtler, böylece ilk defa Emevilerle karşı karşıya gelmiş oldular. Yeni dönemle birlikte sakin bir sürece giren Kürtler, Harici isyanlarına destek vermekten imtina ettiler. Aksine 77/-695 ve 126/744 yıllarında çıkan Haricî isyanlarında Kürtler, Emevî devletinin yanında yer aldılar.¹³

Bilindiği gibi Emevî halifesi Abdülmelik b. Mervân, Abdullah b. Zübeyr ile Hariciler arasındaki çekişmeden istifade ederek 72/691 yılında Kufe'ye saldırmış ve buranın valisi Mus'ab b. Zübeyr'i hezimete uğratarak Irak bölgesindeki Emevî iktidarını tekrar tahkim etmiş; ardından buraya Haccâc b. Yusuf es-Sekaffi'yi vali tayin etmişti.¹⁴ Haccâc'ın temel hedefi Hariciler ve Şia'dan müteşekkil Emevî düşmanlarını bertaraf etmektir. Emevî hanedanına ihlasla hizmet eden Haccâc bu çerçevede bölgede sıkı bir politika izledi. Yirmi yıllık görevi süresince binlerce kişi ya öldürüldü yada zindanlara atıldı.¹⁵ Ancak Haccâc'ın Haricî hareketleri bastırmak için harcadığı bütün çabalara rağmen başarılı olduğu söylenemez. Vilayetinin ilk yıllarından beri Hariciler, Musul ve Cezire bölgelerinde büyük isyanlar çıkardılar. Benî Kays liderlerinden Salih b. Müserrih et-Temimî, 76/695 yılında davanın liderliğini üstlendi. Şebîb b. Yezîd eş-Şeybânî de ona kâfildi. Salih'in ölümünden sonra hareketin başına geçen Şebîb, Dârâ'da başlamış olan küçük çaplı isyanın faaliyet alanını Musul'dan Azerbaycan'a kadar genişletti. Hatta Kufe'ye kadar ulaştı. Haccâc, ancak bir sene sonra uzun uğraşların ardından 77/696 yılında Şebîb'i öldürüp hareketine son verebildi.¹⁶ Bu isyanın bölge halkı tarafından taraftar bulduğunu söylemek güçtür. Nitekim Dârâ'dan hareket eden Salih b. Müserrih, sadece 120 kişiyi yanına çekebilmiş; isyan sırasında 13 gün kaldıkları Dârâ'nın yanı sıra uğradıkları Nusaybin ve Sincar'da halk tarafından şehrin kapıları üzerlerine kapatılmış ve destek bulmamışlardı.¹⁷

Haccâc döneminde Kürtlerle ilgili hadiseler muvacehesinde onun, Süveyd b. Abdurrahman es-Sa'dî'yi Hulvân'a 77/696 yılında vali ataması zikredilebilir.¹⁸ Aynı sene içinde Mutarrif b. Muğire b. Şu'be liderliğinde isyan eden Haricî bir gurup ortaya çıktı. Mutarrif, Haccâc tarafından vali tayin edilmiş; ancak mücadele ettiği

¹¹ Ya'kûbî; Ahmed b. Ya'kûb (284/897), *Tarîhu'l-Ya'kûbî*, nşr. M. T. Houtsma, Matbaatu Brill, Leiden 1883; II, 255; Taberî, *Târîh*, V, 166; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 275.

¹² Krş. Arşak Poladyan, *el-Ekrâd mine'l-Karnî's-Sâbi' ile'l-Karnî'l-Âşiri'l-Milâdi Vefka'l-Mesâdiri'l-Arabîyye*, çev. Komusyon, Dârü't-Tekvîn, Dimaşk 2004, s. 58.

¹³ Krş. Mer'î, *el-Fethu'l-İslâmî li Kürdistan*, s. 179.

¹⁴ Taberî, *Târîh*, VI, 151-160.

¹⁵ Poladyan, *el-Ekrâd*, s. 69-70.

¹⁶ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, 151-177.

¹⁷ Taberî, *Târîh*, VI, 220.

¹⁸ Taberî, *Târîh*, VI, 290.

Şebîb el-Haricî'nin etkisinde kalmış ve isyan etmişti.¹⁹ Hulvân valisi, şehre girmeye çalışan Mutarrif liderliğindeki Haricileri herhangi bir çatışma yaşanmaksızın uzaklaştırmayı başardı. Ancak şehirden uzaklaşan Hariciler yolda Kürtlerin saldırısına uğradılar.²⁰ Burada Kürtler, Hulvân'a ulaşan dağlık geçidi kapamışlardı. Haricilerin şehre yaklaştığını duyan vali, daha önce onları buraya yerleştirmişti.²¹ Kürtler, geçidin sağ ve solundan Mutarrif ve beraberindeki 200-300 civarındaki Haricî gruba hücum ettiler. Ancak hemen savunmaya geçen Mutarrif, buradaki Kürtleri mağlup etti ve bir çoklarını öldürerek Hemedan'a geçmeyi başardı.²² İsyanın giderek büyümesi üzerine Haccâc, Mutarrif'e karşı aralarında Kürtlerin bulunduğu 6000 kişilik bir ordu gönderdi. Çetin muharebelerden sonra Mutarrif öldürüldü ve hareketine son verdi.²³

Abdülmelik b. Mervân'ın Emevî iktidarını pekiştirmek için yaptığı ıslahatlar ve Haccâc'ın baskılarına rağmen iktidarın iki baş düşmanı Şia ve Haricilerin faaliyetleri devam etmiştir. Ayrıca Doğu bölgelerindeki yerli halkın rahatsızlığı artıyordu. Zira bunlar İslam dinine girmiş olmakla birlikte sosyal statülerinde bir değişim olmamış; Haccâc'ın yönetimi altında üzerlerindeki cizye yükü devam etmişti. Aynı şekilde İslam devletindeki siyasî ve kültürel alanda sergiledikleri önemli rollerine rağmen mevâlî, dini ritüellerin icrasına varıncaya kadar Araplarla eşit haklara sahip değildi.²⁴ Değişik vesilelerle hakları olan iktidarın kesilmesi veya miktarının düşürülmesi, Emevî ailesine karşı mevâlinin öfkesini artırıyordu. Onun için Ömer b. Abdülaziz, bu alanda bazı ıslahatlara girişti. Aynı zamanda Ali b. Ebî Tâlib'e sempatisi vardı ve hilafetinin hemen başında minberlerde ona yapılan lanet okuma uygulamasını kaldırdı.²⁵ Şia ve Haricilerle ittifak kurup onların siyasî faaliyetlerini durdurmaları için ikna etmeye çalıştı. Bu durum, onu Kürt bölgelerinde, özellikle de Şehrezûr'da kendisine taraftar bulmaya yoluna götürdü. Oysa Şehrezûr, Haricî hareketinin ana merkezlerinden biriydi. Onun için Ömer b. Abdülaziz'in burada yeni bir toplumsal zemin yaratma çalışmaları boşuna değildi. Nitekim Şehrezûr halkı, eskiden beri Ömer b. Abdülaziz'in mevlası olarak biliniyordu.²⁶

Hişâm b. Abdülmelik'in 125/742 yılındaki ölümünden sonra Emevî ailesi içinde sıkıntılar baş gösterdi. Hilafet makamına geçmek gayesiyle aile içinde büyük mücadeleler yaşanıyordu. Öyle ki bir sene içinde (126/743) sırayla tahta üç halife oturdu. Bunların ardından Mervân b. Muhammed, son Emevî halifesi olarak otuz

¹⁹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, 178-179.

²⁰ Belâzürî, Ahmed b. Yahya (279/892), *Kitâbu Cümel min Ensâbi'l-Eşraf*, thk. Suheyl Zekkâr ve Riyâz Zirikî, Dârü'l-Fîkr, Beyrut 1996, VII, 401.

²¹ Taberî, *Târih*, VI, 290.

²² Taberî, *Târih*, VI, 291-292.

²³ Taberî, *Târih*, VI, 296.

²⁴ Poladyan, *el-Ekrâd*, s. 74.

²⁵ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 154.

²⁶ Yâkût, Ebû Abdillâh Yâkût b. Abdillâh el-Hamevî (626/1228), *Mu'cemü'l-Büldân*, Dârü Sâdır, Beyrut 1977, III, 375.

yaşlarında tahta oturdu. Annesi Kürt asıllı idi.²⁷ Daha önce Kafkaslarda on sene kadar görev yapmış ve buralarda büyük bir askeri tecrübe edinmişti. İrmeniyeye ve Cezire bölgelerinin vali yardımcılığını yürütürken Anadolu'da Bizans'a karşı gerçekleştirilen akınlara komutanlık emiştii. Suriye'de ortaya çıkması, bir çok sıkıntıyı beraberinde getirmiş ve Kelb kabileleriyle ilişkiler tehlikeli boyutlara ulaşmıştı. Doğu bölgeleri halkının Emevî iktidarını tanımak istemediği bir dönemde Mervân, Emevî ailesinin sadık destekçileri olan Suriyeliler arasında çıkan sıkıntıları yatıştırmakla meşguldü.²⁸

Suriye bölgesi dahil İslam coğrafyasının her yerinde Haricî isyanları yeniden baş gösterdi. Mervân'ın askerleri Irak ve Cezire bölgelerinde bunlarla baş edemez duruma geldi ve Cibâl bölgesi olmak üzere Kürtlerin yaşadığı bölgeler Emevilere karşı başlatılan isyanlara sahne oldu. 127/744 yılında Şehrezûr'da Dahhâk b. Kays eş-Şeybânî liderliğinde büyük bir Haricî isyanı gerçekleştirdi.²⁹ Dahhâk, Kufe'yi istila etti; ardından Cibâl, Musul ve diğer bölgelere yayıldı. Tahtı ele geçirmek için Mervân b. Muhammed'e isyan eden Süleyman b. Hişâm'ın da destek verdiği bu hareket, Musul, Nusaybin ve Harrân ekseninde bir sene kadar devam etti ve Dahhâk b. Kays'ın Nusaybin önlerinde öldürülmesiyle sonuçlandı.³⁰ Dahhâk'ın öldürülmesinden sonra davanın liderliğini peş peşe üstlenen el-Hayberî ve Şeybân el-Yeşkürî, Mervân'ı uzun süre meşgul ettiler. Musul, Şehrezûr ve Hulvân'da Mervân'ı peşlerinde koşturan Hariciler, Emevî orduları karşısında tutunamayarak Ehvâz ve Fars bölgelerine kaçtılar. Akabinde geçtikleri Ummân'da liderleri Şeybân'ın öldürülmesiyle dağıldılar.³¹

Haricilerden Bestâm b. Leys et-Tağlibî de Dahhâk ile eş zamanlı olarak Cezire bölgesinde isyan çıkarmıştı.³² Azerbaycan'da Mervân'ın âmilini öldürmüş ve kırk küsur adamıyla Beled'e geçmişti. Burada Musul halkıyla birlikte üzerine giden Yahya b. Ebi'l-Hurr'a yenilerek Kardâ'ya geçmiş ve oradan geçmekte olan bir Emevî birliğine tuzak kurarak zarar vermişti. Daha sonra Nusaybin'e uğramış ve Azerbaycan ve İrmeniyeye bölgelerine dönmüştü. Burada üzerine gönderilen Emevî ordusunu mağlup etmiş; ardından Şehrezûr'a girmeye çalışmıştı. Ancak buranın Emevî valisi Cidâr b. Kays direnmiş; onlar da geri çekilmek zorunda kalmış ve Sevâd bölgesine doğru ilerlemişlerdi.³³ Bestam, en sonunda halife Mervân'ın üzerine gönderdiği el-Hayberî komutasındaki Emevî ordusu tarafından etkisiz hale getirilmiştir.³⁴ Bu sırada Kürtle-

²⁷ Belâzürî, *Ensâbü'l-Eşraf*, IX, 217.

²⁸ Taberî, *Târîh*, VII, 272, vd.; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, 476, vd. Ayrıca bk. Poladyan, *el-Ekrâd*, s. 76.

²⁹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, 12.

³⁰ Bk. Belâzürî, *Ensâbü'l-Eşraf*, IX, 253-268; Taberî, *Târîh*, VII, 316-318; Ebu Zekerîya el-Ezdî, Yezid b. Muhammed (334/945), *Târîhu'l-Mevsil*, thk. Ali Habibe, Kahire 1967, s. 67-72.

³¹ Ebu Zekerîya el-Ezdî, *Târîhu'l-Mevsil*, s. 71-76.

³² İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, 12.

³³ Halife b. Hayyât el-Asferî (240/854), *Târîhu Halife b. Hayyât*, thk. Ekrem Ziya el-Umerî, Daru Taybe, Riyad 1985, s. 381-382.

³⁴ Belâzürî, *Ensâbü'l-Eşraf*, IX, 252. Ayrıca bk. Adnan Demircan, *Haricilerin Siyasî Faaliyetleri*, Beyan yay., İstanbul 1996, s. 214.

rin de onlara bazı saldırılar düzenlediği ve birçoklarını öldürdükleri;³⁵ ayrıca bu dönemde çıkan Haricî isyanlara karşı annesinin Kürt olmasından dolayı Mervân b. Muhammed'i destekledikleri söylenmektedir.³⁶ Ancak kendi topraklarında uzun süre mücadele eden Haricilere Kürtlerden destek veren ve onlara katılan kişilerin olduğu muhakkaktır. Nitekim Mes'ûdî, bu dönemde çıkan Haricî hareketlere Azerbaycan'da yaşanan Kürtlerin katıldığını ve bunların Haricilerin "eş-Şurât"ı diye adlandırıldıklarını ifade etmektedir.³⁷

2. ŞİA İSYANLARI

Hüseyin b. Ali'nin 61/680 yılında Kerbela'da öldürülmesinden sonra Emevî hanedanına karşı İslam dünyasında tepkiler artmış ve bunun neticesinde Abdullah b. Zübeyr Mekke'de halifeliğini ilan etmişti. Ardından da Hicaz ve Irak başta olmak üzere İslam coğrafyasının büyük bir bölümü onun hükmü altına girmişti. Muhtar es-Sekafi de bu dönemde "*Hüseyin'in intikamını almak*" düsturuyla Kufe'de ortaya çıkmış ve kısa zamanda geniş bir bölgeye nüfuz etmişti.³⁸ Kaynaklardan Hulvân Kürtlerinin Muhtar'a hareketin başında beri herhangi bir yardımda bulunmadıkları anlaşılmaktadır. Muhtar, bölgedeki hakimiyetini sağladıktan sonra Sa'd b. Huzeife el-Yemanî'yi 65/685 yılında Hulvân'a vali tayin etmiş ve emrine 2000 atlı tahsis etmişti. Üstelik ona Kürtlerle mücadele etmek ve yolların güvenliğini sağlamak kaydıyla senelik bin dirhem ödeme vaadinde bulunmuş; Cibâl bölgesindeki âmillerine de birer mektup göndererek Hulvân valisine mali destekte bulunmalarını emretmişti.³⁹

Ayrıca Muhtar, Yezid b. Enes el-Esedî'yi 20 bin kişilik bir orduyla Cezire bölgesine gönderdi. Bölgeye giden Yezid, Nusaybin'e yerleşti. Ancak burada başında Abdülmelik b. Mervân'ın olduğu Emevî ordusu karşısında bozguna uğradı. Bunun üzerine Muhtar, İbrahim b. Eşter b. Malik'i ikinci bir orduyla bölgeye gönderdi. Ordudakilerin çoğu "el-Hamrâ" diye adlandırılan Kufe'deki Farslılardan oluşuyordu. Eşter, Şamlılardan oluşan Emevî ordusunu mağlup ederek bölgeyi ele geçirdi. Diyarbakır, Sincar ve Harran gibi bölge şehirlerine valilerini atadı; kendisi de Nusaybin'e yerleşti.⁴⁰ Burada Kürtlerin nasıl bir yol izlediklerini bilemiyoruz. Tarafsız bir tutum içinde olmaları muhtemeldir.

Abdullah b. Muâviye liderliğinde 127/745 yılında çıkan ve 129/747 yılına kadar devam eden Şîi ayaklanmada ise Kürtler Emevî devletinin yanında yer almıştır. Kufe'de bozguna uğrayan Abdullah b. Muâviye, Cibâl bölgesine kaçmış ve başta Hulvân olmak üzere bölgeyi zapt etmiş; ardından da egemenliğini Fars bölgesine

³⁵ Mer'î, *el-Fethu'l-İslâmî li Kürdistan*, s. 182.

³⁶ Bois, *Târîhu'l-Ekrâd*, s. 117.

³⁷ Mes'ûdî, Ali b. Hüseyin (346/957), *Mürücü'z-Zeheb ve Meâdinü'l-Cevher*, el-Mektebetü's-Şâmile: 3.44, I, 391.

³⁸ Taberî, *Târîh*, VI, 7.

³⁹ Taberî, *Târîh*, VI, 34.

⁴⁰ Dineverî, *el-Ahbârü't-Tivâl*, s. 292-297.

kadar yaymıştı. Ancak Sâbûr mintikadaki Kürtler ona başkaldırmış ve âmili Mesih b. el-Hımarî'yi buradan kovmuşlardı. Bu sırada Ehvâz mintikasında başkaldırmış olan ve kendisini kovalayan Emevî güçlerinden kaçan Süleyman b. Habib b. el-Mühelleb uğradığı Sâbûr'da Kürtlerle savaşarak onları buradan çıkardı. Daha sonra Abdullah b. Muâviye'ye biat ederek buraların idaresini ona teslim etti. Ancak Irak valisi Yezid b. Hübeyre'nin gönderdiği Emevî güçlerinin gelmesiyle birlikte Abdullah, bölgeyi terk emek zorunda kaldı.⁴¹ Çok geçmeden de Ebû Müslim tarafından yakalanıp öldürüldü ve böylece başlattığı hareket son buldu.⁴²

Diğer yandan Yâkût el-Hamevî, Şehrezûr bölgesinde bir grup Şîî bulunduğunu ve bunların Zeyd b. Ali b. Hüseyin'in himmetiyle Müslüman olduğunu ifade etmektedir.⁴³ Buradan Şîa'nın azda olsa Kürtler arasında taraftar bulduğu sonucu çıkarılabilir.

3. İBNÜ'L-EŞ'AS İSYANI

81/700 yılının sonlarında Sicistân valisi Abdurrahman b. Muhammed b. el-Eş'as liderliğinde bir isyan patlak verdi. Bazı Arap kabileleri, Basra, Kufe ve Cibâl bölgelerinin sakinleri bu isyana katılmıştı. Öyle ki isyancıların sayısı 100 bini aşmış, Haccâc'ın isyanı bastırması imkansız hale gelmişti. Onun için durumu Abdülmelik b. Mervân'a havale etmişti.⁴⁴ İsyancıların sakinleştirilmesi ve hareketin durdurulması için Kureyş ileri gelenleri ve Suriye'deki Arap kabile reisleri, Abdülmelik b. Mervân'a Haccâc'ı azletmesini tavsiye ettiler.⁴⁵ Ancak çabaları fayda vermedi; Abdülmelik, sadece isyancıların affedileceği vaadinde bulundu ve İbnü'l-Eş'as'a isyanı durdurma çağrısında bulundu. İbnü'l-Eş'as ise halifenin talebini reddetti ve isyan birkaç sene daha devam etti. Nihayet halife Abdülmelik'in askerleri sayesinde İbnü'l-Eş'as hezimete uğradı ve uzun bir takibattan sonra 85/704 yılında öldürülerek hareketine son verildi.⁴⁶

Taberî, İbnü'l-Esîr ve Zehebî, Kürtlerin İbnü'l-Eş'as hareketine katıldıkları ve Haccâc'ın kuvvetlerine karşı sert mukavemet gösterdiklerine işaret etmektedirler. Haccâc'ın karşısında hezimete uğrayan İbnü'l-Eş'as, Sicistân'a kaçarken Sâbûr'a uğramıştı. Buradaki Kürtler onu takip eden Emevî ordusunu hezimete uğratarak yoluna devam etmesini sağlamışlardı.⁴⁷ Belâzürî, Medâinî'ye dayanarak Kürtlerin, İbnü'l-Eş'as hareketi sırasında huzursuzluk çıkardıklarını ifade etmektedir. Haccâc, onlara karşı Ömer b. Hâni' el-Absî komutasında Suriye kuvvetlerini göndermişti. Absî, Kürtleri hezimete uğratarak bir çoklarını öldürdükten sonra Haccâc'ın emriyle

⁴¹ Taberî, *Târîh*, VII, 371-374.

⁴² Halife b. Hayyât, *Târîh*, s. 387.

⁴³ Yâkût, *Mu'cemü'l-Bıldân*, III, 375.

⁴⁴ Mes'ûdî, *Mürûcî'z-Zeheb*, I, 406.

⁴⁵ Taberî, *Târîh*, VI, 347-348.

⁴⁶ Taberî, *Târîh*, VI, 390.

⁴⁷ Taberî, *Târîh*, VI 367-368; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, 214; Zehebî, Şemsüddin Muhammed b. Ahmed (748/1374), *Târîhu'l-İslâm ve Vefeyâtu'l-Meşâhir ve'l-A'lâm*, thk. Ö. A. Tedmürî, Dârü'l-Kitâbi'l-Arabî, Beyrut 1993, (81-100 yılları), s. 13.

Deylemlerin üzerine yönelmişti.⁴⁸ Ayrıca Halife b. Hayyât'ın ifade ettiğine göre Haccâc, 83/702 yılında Muhammed b. Kasım es-Sakaffi'yi Fars bölgesine vali atamış ve ona Kürtleri itaat altına alması için baskı uygulamasını emretmiştir.⁴⁹ İbn Kuteybe'nin Ebü'l-Yakzân'a dayandırdığı bir rivayete göre İbnü'l-Kasım, bu konuda başarılı olmuş ve Kürtlere boyun eğdirmişti.⁵⁰ İbn Kesîr de Vakidî'ye dayanarak bu bilgileri doğrulamaktadır. Ancak bu olayların, 84/703 yılında gerçekleştiğini ifade etmektedir.⁵¹ Aslında İbnü'l-Kasım, Haccâc'ın emrini tam anlamıyla yerine getirdiği söylenemez. Zira kısa bir süre sonra Kürtler, tekrar başkaldırmış ve Fars vilayetlerinde bağımsız hareket etmeye başlamışlardı. Bu durum, Haccâc'ı Suriyelilerden oluşan bir ordunun başında üzerlerine gitmeye zorlamıştı.⁵²

4. ABBÂSÎ HAREKETİ

Uzun yıllar faaliyetlerini yeraltında yürüten Abbâsiler, artık gün yüzüne çıktılar. Horasan bölgesinden başlattıkları isyan, Kürtlerin yaşadığı bölgelere doğru hızla ilerledi. Emevî kuvvetleri ise geri çekiliyordu. 131/748-749 yıllarında önce Nihavent ardından Hulvân düştü.⁵³ Abbâsî dâilerinden Ebu Müslim el-Horasanî'nin emrindeki Kahtabe b. Şebîb, 4 bin kişilik bir orduyu Ebû Avn Abdülmelik b. Yezid el-Horasanî ve Mâlik b. Tarîf el-Horasanî komutasında Şehrezûr'a gönderdi. Osman b. Süfyan komutasındaki Emevî kuvvetleri de Şehrezûr önlerinde onları karşıladılar. Ebû Mislim'in emriyle buraya 30 bin kişilik bir kuvvet daha gönderildi. Bu güç karşısında direnemeyen Emeviler geri çekilirken Abbâsî askerleri Şehrezûr'u istila ettiler. Ardından Kahtabe, Kirmanşah'ı ele geçirdi ve Hulvân'a ilerledi; ordan da Hanikin'e geçti. Şehrezûr'da karargah kuran Ebû Avn, Musul'u da denetimi altına aldı.⁵⁴ Böylece Kürt bölgeleri büyük ölçüde isyancıların eline geçti.

Harrân'da bulunan Mervan b. Muhammed, Şehrezûr'un düşmesi üzerine Şam, Cezire ve Musul bölgelerinin halklarından oluşan devasa ordusu ve bütün aile bireyleriyle birlikte harekete geçerek Zap nehrine konuşlandı. Burada iki taraf arasında ünlerce süren meydan muharebelerinden sonra Emevî ordusu bozguna uğradı. Savaş meydanından kaçan Mervân yakalanıp öldürüldü. Emevî ailesi ise tam bir kırımından geçirildi.⁵⁵

Kürtlerin yaşadığı bölgelerde gerçekleşen bu korkunç savaşlarda Kürtlerin hangi tarafta yer aldığı açık değildir. Bununla birlikte kaynaklarda, her iki tarafta yer alan

⁴⁸ Belâzürî, *Fütûh*, s. 452.

⁴⁹ Halife b. Hayyât, *Târîh*, s. 288. Ayrıca bk. Zebebi, *Târîhu'l-İslâm*, (81-100 yılları), s. 18.

⁵⁰ İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim (276/889), *Uyûnu'l-Ahbâr*, Dârü'l-Kütübi'l-Mısriyye, Kahire 1996, I, 229.

⁵¹ İbn Kesîr, Ebü'l-Fidâ İsmail b. Ömer (774/1372), *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, thk. A. A. et-Türkî, İmbabe, 1997, XII, 350.

⁵² Taberî, *Târîh*, VI, 448.

⁵³ Taberî, *Târîh*, VII, 408-409; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, 57.

⁵⁴ Taberî, *Târîh*, VII, 409; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, 57-58.

⁵⁵ Taberî, *Târîh*, VII, 432-443; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, 69-77.

Kürtlerin varlığına işaret eden kayıtlar bulunmaktadır. Abbâsî komutanlarından Kahtabe b. Şebîb, hareketinden önce Emevî valilerine mektuplar göndererek onları kendilerine katılmaya çağırıyordu. Bu çerçevede İrmeniyeye ve Azerbaycan bölgelerinin valisi İshak b. Müslim'e bir mektup göndermişti. Mektubu beraberinde gönderdiği elçi ise Kürt asıllı bir adamdı. Bu elçi, İrmeniyeye yolu üzerindeki Heyt bölgesinde Emevî askerlerine yakalanmış ve üzerindeki mektup ele geçirilmişti. Durumdan haberdar edilen Mervân, valisini şu ifadelerin geçtiği bir mektup yazarak uyarıyordu: "*Heyt sahibi, Kürtlerden bir adamın üzerinde fesadın başı ve sapkınlığın temeli Kahtabe'nin bir mektubunu yakalamış, seni davasına katılmaya çağırıyor!..*"⁵⁶ Diğer yandan Mervân'ın Abbâsî güçleriyle son kozunu paylaştığı Zap savaşında ordusuna şöyle seslendiği ifade edilmektedir: "*Şunları alt edin! Bunlar sadece Şehrezûr halkından oluşan çapulculardır!..*"⁵⁷ Ayrıca Ebû Mislim el-Horasani'nin Kürt asıllı olduğu söyleniyor ki,⁵⁸ bu durum Kürtlerin Abbâsî hareketindeki etkinliğinin bir göstergesi olarak kayda değerdir.

Mervân'ın annesinin Kürt asıllı olması hasebiyle onu destekleyen çok sayıda Kürdün bulunabileceğini de unutmamak gerekir.⁵⁹ Aynı şekilde burada savaşın Emevî ordusunun, Şam halkının yanı sıra Kürtlerin yaşadığı Cezire ve Musul bölgeleri halkından müteşekkil olduğu kaydedilmektedir,⁶⁰ ki bu durum söz konusu ordunun için de çok sayıda Kürdün bulunabileceği sonucuna bizi götürmektedir.

SONUÇ

Kaynaklarda Emeviler dönemindeki Kürtler ile ilgili bilgiler çok kısıtlıdır. Tarihçiler bu dönemde dikkatlerini daha çok Emevî ailesi, Şîa ve Hariciler ile bunlar arasındaki siyasî ve askerî ilişkiler üzerine yoğunlaştırmışlardır. Bununla birlikte söz konusu dönemde ortaya çıkan bazı olaylarla irtibatlı olarak Kürtlerin anıldığını görebiliyoruz.

Kürtler, Hz. Ömer dönemindeki fetih hareketleriyle birlikte karşılaştıkları İslam ordularına karşı şiddetli mukavemette bulunmuş; haraç vermeyi kabul ederek İslam devletinin hakimiyetine girmiş olmakla birlikte Hz. Osman döneminde zaman zaman isyan ederek mali yükümlülüklerini yerine getirmek istememişlerdir. Yine Hz. Ali döneminde çıkan Haricî isyanlarını fırsat bilerek yönetime karşı isyanların dozunu arttırmışlardır.

Emeviler dönemine gelindiğinde ise genel itibarıyla Kürtlerin yaşadığı bölgelerde sükunetin hakim olduğu; başka bir ifade ile Kürtlerin bu dönemde iktidar için prob-

⁵⁶ *Ahbâru'd-Devleti'l-Abbâsiyye*, (Müellifi Meçhul, H. 3. Asır), thk. Abülazîz ed-Dûri ve Abdülcebbar el-Muttâlibî, Beyrut, 1971, s. 355-356.

⁵⁷ Ezdî, *Târîhu'l-Mevsil*, s. 128.

⁵⁸ Bk. Belâzûrî, *Ensâbü'l-Eşraf*, IV, 273; İbn Hallikân, Ebû'l-Abbâs Şemsüddin b. Ahmed (681/1282), *Vefeyâtu'l-A'yân ve Enbâu Ebnâi'z-Zemân*, thk. İhsân Abbâs, Dâru Sâdir, Beyrut 1994, III, 155.

⁵⁹ Belâzûrî, *Ensâbü'l-Eşraf*, VI, 338.

⁶⁰ Taberî, *Târîh*, VII, 409; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, V, 58.

lem teşkil etmedikleri söylenebilir. Aksine Kürtler bu dönemde bölgelerinde Emeviler aleyhine yürütülen Haricî hareketlerine karşı iktidarın yanında durmuşlardır. Bununla birlikte, az da olsa Haricilere destek veren ve onların inancını benimseyen Kürtlerin var olduğu muhakkaktır. Yine Kürtlerin Şii hareketlere destek vermediği ve Şia'nın Kürtler arasında pek taraftar bulmadığı görülmektedir. İbnü'l-Eş'as isyanında ise Kürtlerin bazı ekonomik kaygılarla bu harekete destek verdikleri anlaşılmaktadır. Kürtler, burada isyanın doğurduğu iktidar boşluğundan istifade ederek bağımsız hareket etme ve vergi vermekten kaçınma yoluna girmişlerdir. İsyanı destekleri ise kısmî bir destek olup Emevî askerlerinden kaçan ve kendi topraklarında geçen İbnü'l-Eş'as'ın yolunu açmaları şeklinde olmuştur. Emevî iktidarının sonunu getiren Abbâsî ihtilâlinde ise her iki cephe Kürtlerin yoğun olarak buldukları ve karşıt saflarda yer alarak birbirleriyle savaştıkları anlaşılmaktadır.

Netice itibariyle Kürtler, Emeviler döneminde çıkan siyasî olayların birinci derece muhatabı olmamışlardır. Genel itibariyle iktidar aleyhine yürütülen isyan hareketlerinden uzak durmuşlardır. Bununla birlikte bu isyanların doğurduğu iktidar boşluğundan yararlanarak bağımsız hareket etme ve devlete isyan anlamına gelen haraç/vergi vermekten kaçınma cihetine gitmişlerdir.

KAYNAKLAR

- Ahbâru'd-Devleti'l-Abbâsiyye*, (Müellifi Meçhul, H. 3. Asır), thk. Abülazîz ed-Dûrî ve Abdülcebâr el-Muttâlibî, Beyrut, 1971.
- Belâzurî, Ahmed b. Yahya (279/892), *Kitâbu Cümel min Ensâbi'l-Eşrâf*, thk. Suheyl Zekkâr ve Riyâz Ziriklî, Dârü'l-Fikr, Beyrut 1996.
- Belâzurî, Ahmed, b. Yahya (279/892), *Fütûhu'l-Büldân*, thk. A. Enis et-Tabbâ' ve Ö. Enis et-Tabbâ', Müessesetü'l-Meârif, Beyrut 1987.
- Bois, Tomas, *Târîhu'l-Ekrâd*, çev. M. Teysir Mirhan, Dârü'l-Fikr, Dımaşk 2008.
- Demir, Ahmet, *İslâm'ın Anadolu'ya Gelişi (Doğu ve Güneydoğu İlleri)*, Kent yay., 2. bs., İstanbul 2008.
- Demircan, Adnan, *Haricilerin Siyasî Faaliyetleri*, Beyan yay., İstanbul 1996.
- Dineverî, Ebû Hanîfe Ahmed b. Dâvûd (282/895), *el-Ahbârü't-Tivâl*, thk. A. Amir, Vezâretü's-Sekâfe, İskenderiye 1959.
- Ebu Zekerîya el-Ezdî, Yezid b. Muhammed (334/945), *Târîhu'l-Mevsil*, thk. Ali Habibe, Kahire 1967.
- Ferset Mer'î, *el-Fethu'l-İslâmî li Kürdistan*, Dârü'z-Zaman, Dımaşk 2011.
- Halîfe b. Hayyât el-Asferî (240/854), *Târîhu Halîfe Bin Hayyât*, thk. E. Ziya el-Umerî, Dâru Taybe, 2. bs., Riyad 1985.

- İbn Hallikân, Ebü'l-Abbâs Şemsuddîn b. Ahmed (681/1282), *Vefeyâtu'l-A'yân ve Enbâu Ebnâi'z-Zemân*, thk. İhsân Abbâs, Dâru Sâdır, Beyrut 1994.
- İbn Kesîr, Ebü'l-Fidâ İsmail b. Ömer (774/1372), *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, thk. A. A. et-Türkî, Dâru Hicr, İmbabe 1997.
- İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim (276/889), *Uyûnu'l-Ahbâr*, Dârü'l-Kütübi'l-Mısriyye, Kahire 1996.
- İbnü'l-Esîr, Ebi'l-Hasen Ali b. Muhammed (630/1232), *el-Kâmil fi't-Târîh*, thk. Ebü'l-Fidâ Abdullah el-Kâdî, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1987.
- Mes'ûdî, Ali b. Hüseyin (346/957), *Mürûcû'z-Zeheb ve Meâdinü'l-Cevher*, el-Mektebetü's-Şâmile: 3.44.
- Poladyan, Arshak, *el-Ekrâd mine'l-Karni's-Sâbi' ile'l-Karni'l-Âşiri'l-Milâdi Vefka'l-Mesâdiri'l-Arabiyye*, çev. Komusyon, Dârü't-Tekvîn, Dımaşk 2004.
- Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr (310/922), *Târîhu'l-Ümem ve'l-Mülûk*, thk. Muhammed Ebü'l-Fadl İbrahim, Dârü'l-Meârif, 2. bs., Kahire 1969.
- Ya'kûbî, Ahmed b. Ya'kûb (284/897), *Târîhu'l-Ya'kûbî*, nşr. M. T. Houtsma, Matbaatu Brill, Leiden 1883.
- Yâkût, Ebû Abdillâh Yâkût b. Abdillâh el-Hamevî (626/1228), *Mu'cemü'l-Büldân*, Dâru Sâdır, Beyrut 1977.
- Zehebî, Şemsüddin Muhammed b. Ahmed (748/1374), *Târîhu'l-İslâm ve Vefeyâtu'l-Meşâhir ve'l-A'lâm*, thk. Ö. A. Tedmûrî, Dârü'l-Kitâbi'l-Arabî, Beyrut 1993.